

Zbiór studiów *Itinéraires allemands* G. Castellana jest publikacją interesująca nie tylko dla czytelników francuskich czy niemieckich. Uznać należy, że powinien on zwrócić uwagę także polskich kręgów naukowych i społeczno-politycznych.

Uzasadnienia tego są różnorodne i wielostronne. Po pierwsze, wszystkie materiały zamieszczone w zbiorze dotyczą zagadnień zawsze dla Polski aktualnych i ważnych — historycznych i współczesnych problemów niemieckich. Po drugie, zebrane w tomie prace są przykładem niektórych francuskich ocen spraw niemieckich, dodajmy od razu — ocen bardzo zbliżonych do polskich opinii w tym względzie. Wiele miejsca w tej publikacji zajmują problemy NRD, do których autor odnosi się z życzliwością, sympatią, z zaangażowaniem działając na rzecz zbliżenia i normalizacji stosunków między Francją a NRD. Jest to — co trzeba podkreślić — postawa dość nietypowa dla naukowca i publicysty zachodniego. Jej motywów szukać należy w fakcie, iż Castellana należy do tych intelektualistów i polityków francuskich, którzy — niezależnie od przekonań politycznych — upatrują w NRD naturalnego niejako sprzymierzeńca wobec wzrostu pozycji i znaczenia RFN. Nie są to we Francji postawy odosobnione, o czym świadczy aktywność Towarzystwa Francja-NRD, której czołowym działaczem jest G. Castellana. I ten aspekt jego działalności społecznej i twórczości naukowej nie powinien być obojętny dla czytelnika polskiego zapatrującego się podobnie na sprawy obu państw niemieckich. Po trzecie wreszcie, w tomie *Itinéraires allemands* omawia się również problemy polskie w szerokim powiązaniu z zagadnieniami niemieckimi; przypomnijmy, że autor jest znawcą i wykładowcą uniwersyteckim historii Polski. W szeregu prac prezentuje on polski punkt widzenia na niektóre aspekty stosunków polsko-niemieckich, utożsamiając się z nim i broniąc polskich racji wobec argumentów niemieckich. Za ten charakter jego prac naukowych i działalności publicystycznej należy się autorowi ze strony polskiej szczególne uznanie i szacunek.

Tadeusz Seweryn Wróblewski

Modernisierung und nationale Gesellschaft im ausgehenden 18. und im 19. Jahrhundert. Referate einer deutsch-polnischen Historikerkonferenz. Hrsgeg. von Werner Conze, Gottfried Schramm, Klaus Zernack, Berlin 1979, 279 ss.

Omawiana tu książka, zawierająca plon konferencji polskich i zachodniemieckich historyków odbytej we Freiburgu w dniach 11-14 kwietnia 1978 r., zasługuje na baczną uwagę zarówno z poznawczego, jak i politycznego punktu widzenia. Z jednej strony — merytorycznej — podnosi interesujący, a zarazem kontrowersyjny problem narodzin nowoczesnego narodu u schyłku XVIII i w XIX w., z drugiej zaś — jest wyrazem dialogu polskiego i zachodniemieckiego środowiska historyków, zapoczątkowanego pracami Komisji UNESCO do Spraw Rewizji Podręczników Szkolnych.

Książka zawiera 14 referatów, w tym osiem polskich historyków, które podejmuje trzy podstawowe kompleksy problemowe. Dotyczą one:

— metodologicznych pytań o miejsce i wartość teorii społecznych dla nauk historycznych,

— zagadnienia najważniejszych czynników i bodźców kształtowania się narodu w historii Polski i Niemiec,

— procesów unowocześniania narodu i życia społeczno-gospodarczego w wybranych regionach.

Pierwsze dwa opracowania mają charakter teoretyczno-wprowadzający. Rydzard Stemplowski w referacie *Modernizacja — teoria czy doktryna?* stara się uściślić zawierające wieloznaczną i kontrowersyjną treść pojęcie „modernizacji”. Istotą społecznych zmian jest zróżnicowanie struktury systemu społecznego i jego integracja na nowej płaszczyźnie, a więc przejście ze stanu równowagi w inny. Transformacje społeczne następują zarówno wskutek ewolucji systemu, jak i pod wpływem impulsów zewnętrznych. Definicje „modernizacji” jako procesu, obowiązujące w światowej literaturze, są nieprecyzyjne i konwencjonalne. Występujące w licznych opracowaniach teorie „modernizacji” nie uwzględniają tych okresów historycznych, w których kształtują się przesłanki i warunki rzutujące na proces tworzenia nowoczesnego narodu i państwa.

Zwracając uwagę na te fakty autor przypomina, iż termin „modernizacja” występuje w polskich pracach historycznych niezwykle rzadko, zaś teorie modernizacji wcale. Synonimem tych pojęć na gruncie polskim są „postęp” i „nowoczesność”. Przyjęcie „modernizacji” jako teorii utrudniają, w przekonaniu autora, przede wszystkim ahistorizm, etnocentryzm oraz determinizm naukowo-technokratyczny. Odrzucenie teorii nie oznacza jednak ignorowania imponującego ładunku przemysłów i empirycznych danych związanych z „modernizacją”.

W referacie *Modernizacja czy reforma?* Stanisław Russocki zastanawia się, w jakim zakresie i sensie można przemianę, zaszłą w życiu politycznym Polski, w szczególności na przełomie XVIII i XIX w. (Konstytucja 3 Maja), określić mianem „modernizacji”. Pozytywną odpowiedź na to pytanie utrudnia fakt braku jakiegokolwiek modelu, służącego za wzór do „unowocześnienia” słabiej rozwiniętych krajów. Burżuazyjny konstytucjonalizm francuski znajdował się wówczas w fazie powstawania, a Anglia nie stworzyła podobnych i oczekiwanych wzorów. W tym kontekście autor uznał za „modernizację” problem samodzielnego dostosowywania się Polski do krystalizujących się właśnie tendencji i nowych form rzeczywistości społecznej, przy uwzględnieniu regionalnych możliwości i potrzeb.

Ważnym przyczynkiem do interpretacji i oceny problemu nowoczesności w historii kształtowania się narodu polskiego jest referat Stanisława Grodzkiego zatytułowany *Józefinizm i polskie społeczeństwo u schyłku XVIII w.* Cel, jaki stawia sobie autor, to ukazanie przebiegu i konsekwencji realizacji reform józefińskich na ziemiach polskich zaboru austriackiego. Przez „reformy józefińskie” rozumie autor reformy przeprowadzone nie tylko w okresie panowania Józefa II (1780 - 1790), lecz również w latach późniejszych. System zmian administracyjnych i kościelnych, wprowadzonych w życie w Galicji, nie mógł zyskać, w porównaniu z systemami wprowadzonymi w Księstwie Warszawskim i zaborze pruskim, pozytywnych ocen historyków polskich. Systemowi austriackiemu zarzuca się stosowanie zasady *divide et impera* oraz wyzyskiwanie konfliktu między szlachtą a chłopstwem. Reorganizacja handlu i rzemiosła służyła m. in. pozyskaniu mieszczaństwa jako podpory germanizacji i poparcia dla nowej siły. Realizacja reform na terenie Galicji nie napotykała oporu. „Reformatorem” udało się rozbić i osłabić polską szlachtę. Nie powiodło się natomiast cesarzowi stworzenie nowoczesnego, ponadnarodowego państwa, które zapewniłoby społeczeństwu dobrobyt oraz minimum wolności osobistej.

Listę referatów zachodniemieckich otwiera tekst Otto Danna, *Polityczne zmiany struktury oraz problem tworzenia się narodu w Niemczech u schyłku XVIII w.* Autor zwraca uwagę na konieczność głębszego przebadania związku przy-

czynowego między kształtowaniem się nowoczesnego narodu i nacjonalizmu niemieckiego a procesem „modernizacji” społecznej oraz zastanowienia się nad celowością i efektywnością zastosowania modeli „modernizacji” do analizy tendencji rozwojowych nowoczesnego nacjonalizmu na tle porównawczym.

Teoretyczne modele „modernizacji” wykorzystuje autor w badaniach nad strukturą społeczną i tworzeniem się nowoczesnego narodu w Niemczech. Ten ostatni proces ujmuje on w dwóch zasadniczych etapach: 1) do połowy XVI w. Rzesza Niemiecka stanowiła centrum pierwszych tendencji modernizacyjnych w Europie, mających związek z wykształceniem się nowej inteligencji świeckiej oraz ruchem reform kościelnych; 2) na przełomie XVIII i XIX w., pod wpływem Rewolucji Francuskiej i Oświecenia, Niemcy wkroczyły w decydującą fazę tworzenia nowoczesnego społeczeństwa. Rozwój nowoczesnego społeczeństwa w Niemczech postępował w dwóch ramach: wewnątrz poszczególnych państw terytorialnych oraz w skali całego państwa.

Niemieckie kraje stanęły u progu XIX w. przed ogromem problemów, których rozwiązanie miało ułatwić i przyspieszyć zarówno proces zjednoczenia państwowego, jak i spetryfikowania nowoczesnego narodu. Chodziło o to, by jak najszybciej dokonało się przejście od feudalno-stanowego porządku do nowoczesnego, burżuazyjnego społeczeństwa. Proces ten przyspieszyła walka narodowo-wyzwoleńcza z napoleońską Francją. Okres ten przyczynił się zarówno do wzmożenia ruchu reform, jak również do wzmocnienia świadomości narodowej. W konkluzji autor dochodzi więc do wniosku, iż niemiecki ruch narodowy od schyłku XVIII w. do 1848 r. był równocześnie ruchem na rzecz modernizacji społeczeństwa. Tak więc w pierwszej połowie XIX w. proces tworzenia się nowoczesnego społeczeństwa pokrywał się w pełni z procesem kształtowania się nowoczesnego narodu niemieckiego.

Kontynuację rozważań Otto Danna stanowi referat Wenera Conzega, *Państwo-narodowy rozwój i modernizacja w Rzeszy Niemieckiej 1871-1914*. Za punkt wyjścia swych refleksji autor ten przyjmuje definicję modernizacji jako wielkiego, historycznego procesu transformacji, który dokonał się wraz z rewolucją przemysłową w Anglii między 1760 a 1830 r. oraz polityczną rewolucją we Francji 1789 r. i objął później cały świat.

Utworzenie Rzeszy Niemieckiej w 1871 r. wywarło doniosły wpływ na utrwalenie się nowoczesnego społeczeństwa. Przewycięzenie partykularyzmu politycznego i gospodarczego, przemiany społeczne i gwałtowny rozwój przemysłowy — to czynniki stymulujące wzrost pozycji nowej klasy społecznej — burżuazji, która odegrała szczególną rolę w kształtowaniu narodowego państwa. Do jedności państwowo-narodowej przyczyniło się w niemałym stopniu prawo wyborcze, demokratyzacja życia politycznego, a co za tym idzie — upolitycznienie społeczeństwa. Toteż, mimo iż II Rzesza nie była doskonałym państwem narodowym, w przekonaniu Niemców stanowiła — w porównaniu z rozbitym terytorialnie krajem pierwszej połowy XIX w. — postępowy i nowoczesny organizm polityczny.

Przełom XVIII i XIX w. był dla Niemiec, Polski i w ogóle całej Europy okresem intensywnej „modernizacji” tak w aspekcie narodowym, jak i społecznym. Dynamiczny rozwój kapitalizmu przyniósł nową strukturę społeczną w wielu krajach europejskich. Proces ten objął także podzieloną między państwa zaborcze Polskę. Tematem referatu Stanisława Kalabińskiego jest właśnie *Modernizacja społeczeństwa w Królestwie Polskim w XIX w.*

Zapoczątkowany pod koniec XVIII w. proces powstawania nowoczesnego społeczeństwa polskiego przyspieszyły dwa wielkie wydarzenia — zniesienie pań-

szczyzny oraz przewrót przemysłowy. Szczególną rolę odegrał też w Polsce fakt utraty państwowej suwerenności. Opór społeczeństw poszczególnych zaborów przeciw wynaradawiającej polityce obcych mocarstw przyczynił się w niemałym stopniu do wytworzenia świadomości narodowej oraz dążeń do jedności państwowo-narodowej.

Istotnym momentem w tworzeniu się nowoczesnego społeczeństwa w Królestwie Polskim były zmiany w proporcjach między grupą ludzi zatrudnioną w rolnictwie oraz poza nią. W wyniku gwałtownej industrializacji i urbanizacji wyłoniła się i umocniła klasa robotnicza. Na pytanie, jakie problemy ówczesnego narodu polskiego winno się rozwiązać poprzez rozszerzanie „modernizacji” życia społecznego, autor odpowiada: usunięcie feudalnych relikwów w strukturze społecznej, gospodarczej oraz politycznej, obalenie absolutnych rządów cara oraz stworzenie demokratyczno-republikańskiego systemu. Do realizacji tych zadań społeczeństwo polskie nie było dostatecznie przygotowane. Nowa klasa burżuazji nie stanowiła skonsolidowanej grupy. Coraz ostrzejsze konflikty społeczne doprowadziły do daleko idącej polaryzacji nurtu konserwatywnego i socjalistycznego w ramach nowoczesnego ruchu nacjonalistycznego. Autor w zakończeniu zwraca uwagę na specyficzną sytuację tworzącego się nowoczesnego narodu polskiego w Królestwie, gdzie ucisk narodowy spletał się z uciskiem społecznym, co w konsekwencji przyczyniło się m. in. do rosnącej dysproporcji między rozwojem kapitalizmu w krajach zachodniej Europy oraz Polski.

Autor referatu *Portret polskiego rewolucjonisty*, Jerzy W. Borejsza, stara się odpowiedzieć na pytanie, jaki typ rewolucjonisty stworzyli Polacy w latach 1794-1918. Pojęcie „rewolucjonista” nie miało w Polsce tej jasności i jednoznaczności, z jaką występowało we Francji. Specyfice polskiej okresu zaborów odpowiada bardziej termin „powstaniec” lub „demokrata”. Polskich „rewolucjonistów” wyróżniała bowiem przede wszystkim walka o niepodległość, a dopiero później podchwylił też hasła wolności społecznej i demokratyzacji życia społeczno-politycznego. Powstańcy polscy nie należeli do lewicowego skrzydła Towarzystwa Demokratycznego Polskiego ani do radykalnych ugrupowań. Wywodzili się głównie ze szlachty. Niemniej zarówno J. Bem, jak również L. Mierosławski należeli do czołówki europejskiego ruchu rewolucyjnego okresu 1848-1849. Bez aktywności polskich „rewolucjonistów” XIX w., których działalność zaważyła w znacznym stopniu na charakterze narodowym Polaka, nie można by mówić o nowoczesnym narodzie i społeczeństwie polskim.

Referat Hansa-Uricha Wehlera, *Funkcja i struktura narodowych organizacji bojowych w Rzeszy* stanowi przyczynek do studiów na temat roli zorganizowanych grup interesów w II Rzeszy oraz funkcji organizacji kolonizacyjnych i germanizacyjnych w okresie bismarkowskim. Wiele miejsca poświęca autor omówieniu społeczno-ekonomicznego podłoża, zwracając uwagę m. in. na industrializację, urbanizację oraz związaną z tymi zjawiskami rewolucję w dziedzinie komunikacji, spowodowaną budową kolei żelaznej. Na tle przeobrażeń społeczno-ekonomicznych oraz kulturalno-ideologicznych Wehler przedstawia specyfikę rozwoju i działania organizacji, na których czele stali często zawodowi politycy, kumulujący funkcje w różnych organizacjach i partiach politycznych. Ta swoista elita stworzyła aparat zarządzania i własny styl propagandy. Ze szkodą dla całości opracowania autor ograniczył się do formalno-organizacyjnej strony zagadnienia, pomijając milczeniem także istotną rolę tych związków w kształtowaniu nacjonalizmu niemieckiego.

Ciekawe studium porównawcze przedstawili dwaj polscy autorzy — Adolf Juzwenko i Wojciech Wrzesiński. *Modernizacja i nowa struktura polskiego życia na-*

rodowego na ziemiach zaboru rosyjskiego i pruskiego na przelomie XIX i XX wieku — to referat stanowiący zbiór hipotez dotyczących podobieństw i różnic w rozwoju życia narodowego w obu zaborach. O ile Prusy i Rosja zajmowały pryncypialnie zgodne stanowisko w odniesieniu do polskich spraw narodowych, o tyle wewnętrzny rozwój obu państw rzutował na różną postawę zaborców wobec zagadnień społeczno-gospodarczych. Autorzy ukazują przekonujący obraz dwóch społeczeństw, które pod wpływem działania różnych bodźców wytworzyły odrębny typ mentalności. Zdeterminowany przez wpływy Rewolucji Francuskiej oraz tendencje unifikacyjne rozwój kapitalistyczny Prus rzutował na proces przyspieszonych zmian w strukturze społecznej i gospodarczej ziem polskich. Nawet bardzo ograniczone możliwości uczestniczenia Polaków w życiu państwowym i społecznym Prus sprawiły, że ich poczucie dyskryminacji było mniejsze aniżeli w zaborze rosyjskim. Modernizacja życia społecznego na ziemiach zaboru rosyjskiego przebiegała też wolniej aniżeli w zaborze pruskim. Hasła pozytywistycznej „pracy organicznej” pojawiły się w Królestwie dopiero po powstaniu styczniowym, a zasięg ich oddziaływania był węższy. Różne tempo kapitalistycznych przemian w Prusach oraz Rosji, różne doświadczenia i specyficzne uwarunkowania sprawiły, iż mimo większych postępów „modernizacji” społeczeństwa polskiego w zaborze pruskim, mobilizacja sił i życia narodowego Polaków w zaborze rosyjskim była jednak znaczniejsza.

Józef Chlebowczyk, autor referatu *Różnice w rozwoju kultury na Wschodzie i Zachodzie oraz procesy tworzenia się narodów w Europie wschodniej*, omawia uwarunkowania rozwoju życia kulturalnego i narodowego w państwach Europy wschodniej. Wskazuje również na charakterystyczne dla nacjonalistycznej historiografii niemieckiej zjawisko wykorzystania różnic rozwojowych do fałszywej i jednoznacznej ich interpretacji, służącej wykazywaniu wyższości cywilizacyjnej Zachodu nad Wschodem. Referent słusznie eksponuje rolę języka jako elementu tworzenia się nowoczesnych narodów w środkowej i wschodniej Europie.

Wreszcie trzeci problem, stanowiący przedmiot obrad konferencji naukowej we Freiburgu, a dotyczący procesów modernizacyjnych w poszczególnych regionach Europy wschodniej, otwiera referat Petera Böhninga pt. *Organizacje agrarne oraz narodowa mobilizacja w Prusach Zachodnich*. Wyniki badań autora można by ująć następująco:

- siłą napędową narodowej mobilizacji warstw chłopskich byli w tym regionie szlacheccy właściciele ziemscy;
- mobilizacja ta, skierowana przeciw państwu pruskiemu, stanowiła w zakresie społecznym ruch umiarkowany,
- powstające organizacje orientowały się na zaspokajanie specyficznych potrzeb poszczególnych grup chłopów i drobnej burżuazji;
- organizacje te miały początkowo przede wszystkim zasięg lokalny;
- istnieje wyraźna współzależność między rozwojem świadomości narodowej a ogólnymi procesami modernizacji społecznej.

Analogiczne problemy w odniesieniu do Czech XIX w. rozpatruje Peter Heumos. Wskazuje on na specyfikę narodowego rozwoju Czech oraz tworzenie się na tym obszarze nowoczesnego społeczeństwa kapitalistycznego.

Problem industrializacji oraz „problem narodowy” na Górnym Śląsku omawia Wacław Długoborski, zwracając głównie uwagę na: ruch migracyjny, wywołany gwałtownym uprzemysłowieniem, wpływ migracji na charakter i formy osadnictwa poszczególnych grup etnicznych, zasięg zmian w systemie społecznej komunikacji oraz zmiany w zakresie świadomości społecznej i narodowej.

Książkę zamyka referat Volkera Hentschela, *Rozwój gospodarczy, społeczne ożywienie i ruch narodowy na Górnym Śląsku w latach 1871-1914*. Wyeksponowane w tytule zagadnienia pozostające w bezpośrednim związku przyczynowo-skutkowym, przedstawia autor na podstawie bogatego materiału statystycznego, ilustrującego udział zarówno poszczególnych grup narodowych, jak i społecznych w życiu gospodarczym, zawodowym i politycznym.

Podsumowania dyskusji i obrad konferencji dokonał współwydawca książki Klaus Zernack, który wyraził zadowolenie z owocnej współpracy historyków polskich i zachodnioniemieckich, wskazując jednocześnie na potrzebę kontynuacji dialogu koncentrującego się na otwartych jeszcze i nurtujących historyków obu stron problemach. Należy jeszcze dodać, że prezentowana książka wzbogaca w znacznym stopniu stan wiedzy o procesach tworzenia się nowoczesnego narodu polskiego i niemieckiego w XIX w. Wprawdzie zagadnienie to nie stanowi dla polskiego czytelnika *novum*, jednak wskazane przez autorów referatów współzależności między procesami modernizacji społecznej oraz tworzeniem się zrębów nowoczesnych narodów, przedstawione na szerokim tle porównawczym Europy środkowej i wschodniej, rzucają nowe światło na ważny i interesujący temat. Wreszcie ukazanie tematu z punktu widzenia historyków reprezentujących różne narodowości, regiony i szkoły metodologiczne daje ciekawy materiał porównawczy.

Anna Wolff-Powęska

CHRISTOPH M. KIMMICH: *Germany and the League of Nations*. The University of Chicago Press, Chicago and London 1976, 266 ss.

Ze sporym opóźnieniem dotarła do Polski kolejna książka Christopha M. Kimmicha znanego u nas z cytowanej wielokrotnie przez różnych autorów pracy *The Free City Dantzic and German Foreign Policy 1919-1934*. (New Haven and London 1968). Autor zatrudniony w Columbia University oraz Brooklyn College współuczestniczył w pracach nad *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918-1945*. W środowisku historyków zachodnioniemieckich cieszy się on dobrą opinią i chociażby dlatego należy zwrócić uwagę na tę książkę. Poruszane w niej problemy dotyczą nie tylko zagadnień z zakresu międzywojennych dziejów Rzeszy ale i Europy. Należy przy tym podkreślić, że historiografia niemiecka mająca w dorobku kilka książek ukazujących udział Rzeszy w pracach Ligi Narodów¹ nie posiada w swym nowszym dorobku monografii obejmującej całokształt zagadnienia.

Książka Kimmicha składa się ze wstępu, dziewięciu rozdziałów, stosunkowo obszernego zakończenia, wykazu skrótów, przypisów, bibliografii i indeksu. W kolejnych rozdziałach przedstawiono sytuację Niemiec na przełomie wojny i pokoju; izolację lat 1919-1923 (*Germany Outcast!*); politykę wiodącą do Locarna; wejście

¹ Ch. Fraser, *Der Austritt Deutschlands aus dem Völkerbund*. Bonn 1969; J. Spenz, *Die diplomatische Vorgeschichte des Beitritts Deutschland zum Völkerbund 1924-1926*. Ein Beitrag zur Aussenpolitik der Weimarer Republik. Göttingen 1966; H. Pieper, *Die Minderheitenfrage und das Deutsche Reich 1919-1933/34*. Hamburg 1974; odnotować należy pominiętą przez Ch. M. Kimmicha pracę H. J. Rautenberga, *Deutsche Rüstlingspolitik von Beginn der Genfer Abrüstungskonferenz bis zur Wiedereinführung der Allgemeinen Wehrpflicht 1922-1935*. Bonn 1973